

Arqueologia per a una emergència. Destrucció del passat, destrucció del present a Nicaragua

Joan-Anton Barceló

Introducció

El dia 29 d'octubre de 1998 cinc nens i les seves mares morien en un petit poblat proper a la comunitat d'El Apante (Telica, Nicaragua). Les inundacions provocades per l'huracà Mitch devastaren la regió, canviaren el curs dels rius, provocaren la destrucció total de llogarrets i pobles i els seus habitants perderen casa, aixovars, menjar, animals i eines.

En aquesta localitat, i des de fa dos anys, els estudiants de la llicenciatura d'Arqueologia de la Universidad Nacional Autònoma de Nicaragua (Managua), amb la col·laboració d'arqueòlegs catalans i el recolzament de la Universitat Autònoma de Barcelona i del Fons Català de Cooperació realitzen treballs arqueològics en un jaciment d'uns 1000 anys d'antiguitat. El mateix dia que moriren 8 persones a menys d'un quilòmetre del jaciment arqueològic, quinze de les seixanta dues famílies del poble fugiren ràpidament de la riuada i es refugiaren al mateix jaciment, protegit per una estructura de fusta que aguantava un teulat de zinc. Les famílies visqueren allà durant tres dies, fins que les aigües van baixar de nivell i van poder rebre algun ajut, especialment l'aportat pels estudiants d'arqueologia de la UNAN-Managua que havien estat treballant allà mateix feia pocs mesos.

Malgrat que la població ho havia perdut tot, quan les aigües començaren a baixar de nivell, tot i que no disposaven de casa ni refugi, no varen tocar cap peça del teulat, ni pedres o estructures visibles del jaciment: *Ustedes nos construyeron aquí un palacio*, va dir una de les dones del poble a una de les arqueòlogues.

Quin és el paper de l'arqueologia en aquestes circumstàncies? No seria estrany que un professional de l'arqueologia, davant del desastre, es demanés alarmat: «I el patrimoni, què li ha passat al Patrimoni Històric nacional?», com si davant la pèrdua de vides humanes fos lícit preguntar-se per la pèrdua de pedres, per més valor que tinguin.

Un arqueòleg pot quedar-se amb els braços creuats quan la gent que vivia a pocs metres del lloc que havia excavat ho ha perdut tot i veu amb desesperació la supervivència? Hi ha qui creu que l'arqueologia és una activitat pròpia de societats opulentes, ja que el coneixement que produeix es una mera curiositat, inútil per a la vida real de les coses. Per ser útil, l'arqueòleg hauria de ser útil i portar ajuda en forma d'aliments, enterrar cadàvers, construir carreteres...

D'altra banda, hi ha qui podria pensar que el patrimoni històric nacional és més important que



Figura 1. Detall de les vivendes dels habitants actuals d'El Alpante (municipi de Telica, Nicaragua) després de la destrucció provocada per l'huracà Mitch.

una situació momentània de desastre absolut. Llavors escoltariem les empàtiques paraules habituals: «Cap poble no pot viure sense testimonis del seu passat».

Aquestes són totes les alternatives? Davant del desastre sorgeix la necessitat de plantejar-se alguna cosa diferent, una arqueologia explícitament social, en la qual, des del mateix treball arqueològic, s'ajudi la gent que ho ha perdut tot. Aquesta arqueologia és diferent, no té res a veure amb la que es practica normalment. És una activitat l'objectiu de la qual s'estableix en el nostre present més immediat: com podem ajudar aquests nens descalços que pateixen fam, aquestes dones que intenten salvar el que no es pot salvar per començar una nova vida, aquests homes amb la llússor de la desesperació als ulls sense saber què fer per salvar les seves famílies. El Passat pot salvar la vida del Present, però llavors haurem de canviar la manera d'estudiar el passat i d'entendre el present.

Hem de començar per posar en dubte el mateix punt de partida de la concepció usual d'arqueologia. Patrimoni cultural no és allò que un país decideix preservar i llegar als seus descendents, sinó que es refereix a tots aquells béns que intervenen en el procés de creació de cultura al llarg de la història. El patrimoni històric no el formen runes més o menys ben conservades, sinó la mateixa continuïtat entre el present i el passat, allò que dona continuïtat a l'avui i a l'ahir, a les causes d'allò que som realment.

La cultura s'ha identificat falsament amb la creació de les Belles Arts, com un procés individual sorgit d'un pensament singular i solitari. Les creacions de les poblacions aborígens s'han convertit en art que circula com a mercaderia: els ma-

terials arqueològics de les societats antigues que poblaren el territori s'exhibeixen als museus com a peces d'art, com a objectes descontextualitzats, no com a fruit del treball social de les societats, i es venen com a mercaderia. Les creacions dels pagesos, dels habitants urbans marginals, només són cultura si les classifiquem com a «art popular».

Desgraciadament, poca gent ha après que la cultura existeix independentment de les polítiques oficials: tots els membres de la col·lectivitat fan cultura i en participen en la seva activitat quotidiana. La cultura no és patrimoni d'una classe social opulenta, ni es manifesta únicament en espectacles. La cultura té un valor històric que representa la conjunció dels esforços realitzats pels homes i les dones que integren cada poble per a organitzar-se en societat, i aquest procés s'ha de fer conèixer a la totalitat de la comunitat a través dels museus didàctics, museus de la comunitat, museus camperols, mitjançant museografies vives que ajudin a reconstruir aquest procés d'unitat històrica i cultural que els pobles, en la seva vida quotidiana, només poden percebre com una totalitat fragmentada.

Lamentablement, són desgràcies com les que s'estan vivint ara mateix a Centreamèrica, o la que podem viure nosaltres mateixos demà o demà passat, les que ens fan pensar i reflexionar per què som arqueòlegs, per què diem que estudiem història. Potsar la nostra disciplina, la nostra professió, no és res més que un caprici de societats riques i malgastadores? Hem de deixar de practicar la nostra professió, hem de deixar d'estudiar la societat quan al nostre voltant la gent es mort de gana?

Crec que ho hem de fer tot. D'una banda és fonamental ajudar, de l'altra no podem deixar que tot continuï igual. A Centreamèrica i al nos-

Figura 2. Vista del jaciment arqueològic d'El Alpante, afectat per la tiiuada, que aportà més de 2000 m cúbics de sediment i que va arrasar tota la zona de conreu actiu.



Figura 3. Detall de l'interior del jaciment arqueològic d'El Alpante, amb els fogars moderns fets pels refugiats.



tre país, abans, durant i després del desastre, continuem pensant sempre el mateix: la Història Nacional és vista com una sèrie de veritats dogmàtiques i estereotipades sobre les cultures aborígens o les formes de vida no urbanes, sobre la conquesta i la colonització espanyoles. En primer lloc, parteix del fet que els espanyols van portar la civilització, que la colonització i la destrucció dels indígenes era un pas necessari per a consolidar aquest procés. En segon lloc, s'afirma que els aborígens tenien una cultura primitiva, sense cap importància, que es pot resumir en el ja conegut lloc comú d'«indígenes caçadors, recol·lectors i pescadors», amanit amb epítets denigrants d'indis fluixos, borratxos, incultes, embrutits, que no podien aportar res de valor a excepció de la seva importància com a peces de comerç en el tràfic d'esclaus o la seva conversió en mà d'obra barata i gastable per suportar el pes de les feines necessàries per a la constitució de la infraestructura colonial.

Avui dia aquest discurs ha estat reemplaçat pel que situa les comunitats no urbanes, amb un grau desigual de mestissatge, en igualtat amb els indígenes del període colonial. El component dinàmic de la societat és el seu component urbà. Sort que l'huracà no ha afectat greument les classes socials altes. La indústria i el comerç que elles sostenen ens salvarà del desastre. Les comunitats no urbanes, testimoni humil congelat en el temps de la misèria de les poblacions indígenes, no poden resoldre res per si mateixes. La societat civil (eufemisme de la societat urbana comercial i industrial) les salvarà dels seus mals, gràcies a la solidaritat.

Aquestes comunitats no tenen cultura pròpia, ni identitat pròpia. La societat nacional ha incorporat aquestes comunitats «marginals» en els seus nivells socials més baixos: la servitud, l'explotació de la seva força de treball a canvi de compensacions salarials irrisòries i, en el pitjor dels casos, la corrupció i la degradació física d'homes, dones i nens a través d'arrabassar-los les terres, de l'alco-

holisme, la prostitució, les malalties, en resum, la misèria. Aquesta misèria és vista com una característica idiosincràtica de les poblacions marginals que es resisteixen a integrar-se al sistema econòmic nacional. Les comunitats no urbanes no participen de la construcció de la riquesa nacional, sinó que són les responsables del pes mort que la societat nicaragüenca ha de suportar per igualar-se a les societats avançades.

El que aconseguix aquesta manera de fer història és imposar estereotips negatius apresos en els textos escolars i perpetuats en la destrucció sistemàtica de monuments històrics i jaciments arqueològics sotmesos al pillatge i venuts a l'estranger perquè la població no els considera seus, si no és com a valor potencial de mercaderia.

Situades al «seu» lloc, al marge de la «modernitat», les comunitats no urbanes es converteixen en objectes i no subjectes de la dinàmica social. No intervenen, no actuen per si mateixes, perquè s'afirma que no poden actuar per elles mateixes. L'Estat, paternalista, assumeix la seva situació marginal, i les perpetua en aquesta situació, que és la que els correspon per la seva història.

La destrucció del patrimoni cultural d'un país no és, doncs, producte de l'atzar o del destí, sinó que s'origina en una concepció ideològica de les històries nacionals que nega la seva validesa a la creativitat dels pobles autòctons, que ha condemnat fins i tot les seves formes de vida i creences. Deixar de fer arqueologia seria, doncs, abandonar qualsevol possibilitat de transformar la seva societat. Sobretot en un moment en què el desastre natural s'ha convertit en desastre social i afecta, especialment, aquestes comunitats sense història, marginalitzades i oblidades.

Projecte d'una Arqueologia Social per a una Emergència

Els arqueòlegs i arqueòlogues han d'investigar, per una banda, perquè el desastre ha afectat tan particularment les comunitats marginals («indígenes») i ha respectat la societat civil oficial. L'arqueologia no col·lecciona patrimoni, no s'alarma si es deteriora, sinó que contribueix a estudiar les causes de les contradiccions socials. La història de les relacions entre la societat i el paisatge són perfectament analitzables, les evidències d'antics desastres i les formes com els homes i les dones d'aquells temps es van poder recuperar,

ajudaran a la recuperació d'avui. Han mort més de 4000 homes, dones i nens, però podem arribar a saber per què.

L'huracà no és l'únic responsable. S'han calculat mitjanes de 1000 mm. cúbics de precipitació en cinc dies. Tempestes com aquesta en un país anomenat «civilitzat» haurien causat unes desenes de víctimes. Per què entre aquells que són apartats de la «civilització» els desastres són més grans? Cap estudi ecològic podrà donar respostes; només ho podrà fer una investigació antropològica que analitzi com s'ha construït la marginalització social, i com s'ha produït l'ocupació del territori en aquestes condicions socioeconòmiques.

Els mateixos habitants ho saben i ofereixen el seu suport als arqueòlegs. Més enllà del desinterès de l'administració, que només pretén compilar cartes arqueològiques i col·leccionar patrimoni, les persones que viuen al costat de les restes arqueològiques s'hi identifiquen i entenen, millor que molts, de quina manera ells són la conseqüència d'aquelles pedres, d'aquest registre.

El patrimoni històric genera recursos econòmics. Es roba i es ven legalment o il·legalment, però això no vol pas dir, exactament, que sigui un producte mercantilizable, com alguns es pensen. Els països afectats pel desastre poden sol·licitar fons a les institucions internacionals per tal d'avaluar els danys i protegir el patrimoni, però també poden afavorir les màfies internacionals de venda de béns arqueològics. Per sobreviure, a molts homes i dones no els quedarà més remei que *huaquear*, expressió local que significa la destrucció i la venda il·legal del patrimoni.

Els estudiants d'arqueologia nicaragüencs s'han llançat a un ambiciós projecte d'explicar què és i per a què serveix l'arqueologia entre molts dels afectats. No es tracta d'aprofitar-se de la misèria d'uns per a descriure nous materials antics, sinó de llançar-se de ple a una arqueologia explícitament social, a una arqueologia per al desenvolupament que neix, precisament, d'una arqueologia d'emergència.

Nota

El dia 1 de novembre vaig arribar a Managua enmig d'un gran temporal que va estar a punt d'impedir l'aterratge de l'avió en què viatjava. Companys de la UNAN que em vingueren a rebre a l'aeroport em van explicar la magnitud del desastre del qual ningú sabia res fora del país. Les hores

següents, els dies següents, foren terribles. Com a professor invitat, la meua tasca era ensenyar arqueologia, però, es pot ensenyar en aquestes condicions? Les inundacions, els morts, la fam, era quelcom que fins ara coneixies per la televisió, per la ràdio, una notícia aliena que patien «altres».

Vam tardar una setmana a poder arribar a les zones devastades amb el mínim que vam poder recollir per ajudar aquelles persones. Quan arribarem encara vivien al jaciment. Ara no tenen on anar a viure, com no sigui a les restes, mal reparades, de les seves antigues cabanes.

Abstract

*Archaeology for an Emergency
Destruction of the Past, Destruction of the
Present in Nicaragua*

Public opinion in our affluent occidental society was impressed by a so huge disaster caused by a Hurricane in Central America. International aid produced enormous quantities of food, medical care and wonderful words. And Archaeology? It has been put off for better times. The most important is to save lives and not monuments. Meanwhile, Mesoamerican Historical Heritage is being sold for getting surviving means. They are selling their History, and we, hypocritically, are buying exoticism and artistic beauty from a society which has been taken away by ourselves, and which is losing all means for self-knowledge.

Resumen

*Arqueología para una emergencia.
Destrucción del pasado, destrucción del presente
en Nicaragua*

La opinión pública de nuestras opulentas sociedades occidentales se conmovió ante tanto desastre provocado por un huracán en Centroamérica. La ayuda internacional se tradujo en cantidades enormes de alimentos, medicinas y hermosas palabras. Y la Arqueología? Se deja para otro momento. Lo importante es salvar vidas y no salvar monumentos. Y mientras tanto, el Patrimonio Histórico Arqueológico centroamericano es malvendido para poder sobrevivir. Venden su historia y nosotros, hipócritamente, compramos el exotismo y la belleza de una sociedad a la que hemos marginado y a la que retiramos los medios para conocerse a sí misma.

Joan-Anton Barceló va llegir la seva tesi «Arqueologia, Lògica y Estadística» (Octubre de 1989) a la Universitat Autònoma de Barcelona sota la direcció de la Dra. Maria Eugènia Aubet. És especialista en Arqueologia Quantitativa, matèria de la qual es professor titular a la UAB. Actualment col·labora amb el CSIC en l'aplicació de la metodologia de les xarxes neuronals en l'estudi de la funcionalitat en instruments lítics, i prepara un llibre sobre la Realitat Virtual en Arqueologia. És director del Laboratori d'Arqueologia Quantitativa de la UAB i president de l'Associació Espanyola d'Arqueologia i Informàtica.

Títol original: *Arqueología para una emergencia. Destrucción del pasado, destrucción del presente en Nicaragua.*
Traducció de Walter Cruells.